

Kryminał historyczny czy kryminał retro: proza Borysa Akunina wobec wyzwań gatunkowych

Aleksandra Królikowska

Uniwersytet Gdański, Wydział Filologiczny, Instytut Rusycystyki i Studiów Wschodnich
E-mail: mail.krolikowska@gmail.com

Tutor: dr Liliana Kalita

Uniwersytet Gdański, Wydział Filologiczny,
Instytut Rusycystyki i Studiów Wschodnich

Słowa kluczowe – *postmodernizm, Borys Akunin, historiograficzna metapowieść, kryminał retro, kryminał historyczny słów*

Wstęp

Powieść detektywistyczna, której akcja toczy się w odległej przeszłości, to w Rosji zjawisko stosunkowo nowe. Sama tematyka kryminalna zainteresowała mieszkańców Imperium dopiero w 2. połowie XIX wieku w związku z reformą sądownictwa z 1866 roku. Utwory zawierające elementy kryminału, z powieściami Fiodora Dostojewskiego na czele, skupiały się jednak na psychologicznej stronie zbrodni, poszukując motywów jej popełnienia w kategoriach filozoficznych i odsyłając do myśli prawosławnej, lecz nierzadko pozbawiając czytelnika szansy na samodzielne dochodzenie do prawdy. Kryminał w klasycznej formie, którego sukces porównywalny byłby z opowiadaniem sir Arthura Conan Doyle'a, nie zdążył się w pełni wykształcić przed rewolucją.

W czasach Związku Radzieckiego jedyną jego funkcjonującą odmianą kryminału był kryminał szpiegowski. Jego zadanie sprowadzało się jednak wyłącznie do budowania w świadomości społeczeństwa pozytywnego obrazu milicji, walczącej ze szpiegami i dywersantami oraz resocjalizacji złoczyńców na przykładnych sowieckich obywateli. Inne podgatunki, w tym kryminał historyczny, zostały zmarginalizowane jako nieodpowiadające ówczesnej ideologii politycznej.

Sztuczne regulacje i zredukowanie roli literatury do narzędzia propagandowego na usługach aparatu władzy w znaczący sposób zakłóciły naturalny proces formowania się poszczególnych gatunków i ich odmian. Z tego powodu nagłe pojawienie się w latach 90. XX wieku postmodernistycznego kryminału retro wobec znanego już pojęcia kryminału historycznego, opisującego identyczne zjawisko, doprowadziło do niejasnej sytuacji. Badaczom do dziś przysparza trudności klasyfikacja kryminałów, spośród których największy sukces odniósł cykl utworów detektywistycznych Borysa Akunina o przygodach Erasta Fandorina.

Kryminał historyczny czy kryminał retro?

W podejściu środowiska literaturoznawców do równorzędnego funkcjonowania powyższych pojęć rozróżnia się dwa przeciwstawne poglądy. Część badaczy, idąc śladem zachodnioeuropejskich uczonych, uznaje kryminał retro za pojęcie synonimiczne względem kryminału historycznego, zamiennie używając obydwu określeń w swoich tekstach. Druga grupa opowiada się za rozgraniczeniem obu terminów, wyliczając przy tym cechy rozróżniające wymienione gatunki. Pojawiają się również propozycje, by wprowadzić nowe pojęcia dla oznaczenia niektórych utworów z tej kategorii (Щедрина, 2014). Mowa tu o quasi-historii, kryptohistorii i historii alternatywnej. Terminy te odnoszą się jednak wyłącznie do aspektu historycznego w utworze, stąd trudno powyższe propozycje uznać za określenia nazywające cały podgatunek kryminalny.

Opierając się na zaproponowanej przez Lindę Hutcheon koncepcji historiograficznej metapowieści, Nina Wałujewa w charakterze wyznaczników gatunkowych kryminału postmodernistycznego wymienia następujące cechy: intertekstualną grę z odbiorcą, charakter parodiowy, podwójne kodowanie, a także zainteresowanie historiami, choć już nie samą historią jako dyscypliną naukową (Валуева, 2014a). Gleb Klujko uzupełnia spis o umiejętność skupienia uwagi czytelników interesujących się historią (Клюйко, 2013), a Marija Czerniak podkreśla rolę wykorzystywanego w procesie twórczym rodzaju źródła (Черняк, 2007).

Intertekstualność to prawdopodobnie najchętniej stosowany przez Akunina zabieg literacki. Jak stwierdza sam autor: „Dla mnie najprostszą i jednocześnie najbardziej trafną definicją postmodernizmu w literaturze jest pogląd, że jest to literatura, która nie powstaje na podstawie obserwacji prawdziwego życia, ale na bazie lektury innych książek” (Łubieński, 2006). Wydany w 1998 roku debiutancki utwór Akunina pt. *Azazel*, pierwsza część cyklu o Fandorinie, w pełni potwierdza tę tezę, stanowiąc swoisty kolaż rosyjskiej klasyki.

Tak więc młody Erast, główny bohater powieści, wiecie żywot biednego, przeciętnego urzędnika bez szans na lepszą przyszłość niczym Akakiusz Kamaszkin z opowiadania *Szynel* Mikołaja Gogola, pomieszkując w pokoju do złudzenia przypominającym mieszkanie Raskolnikowa z powieści Fiodora Dostojewskiego *Zbrodnia i kara*. Przełomem w jego życiu okazuje się zdarzenie, którego okoliczności – w tym miejsce i czas akcji, panująca pogoda, odzież w kratę, śmierć w wyniku doznanych obrażeń głowy – pokrywają się z początkiem powieści Michaiła Bułhakowa *Mistrz i Małgorzata*.

Fandorin rozpoczyna swoje śledztwo od wizyty w mieszkaniu tragicznie zmarłego. Tam niczym księcia Myszkina w *Idiocie* Fiodora Dostojewskiego urzeka go fotografia przedstawiająca nieznaną kobietę. By dowiedzieć się, kim jest tajemnicza dama, bohater zawiera znajomość z hrabią Zurowem, który podobnie jak rotmistrz Zurin z *Córki kapitana* Aleksandra Puszkina początkowo oszukuje głównego bohatera, by po pewnym czasie nieoczekiwanie mu pomóc. Nieznajomą – i jednocześnie kluczem do rozwiązania zagadki – okazuje się być Amalia Bieżecka, nazwana na cześć bohaterki anglojęzycznej powieści Władimira Nabokowa *Bend Sinister*, będącą reminiscencją Kleopatry z *Nocy egipskich* Aleksandra Puszkina.

Pisarz nie ogranicza się w cyklu wyłącznie do zapożyczeń na poziomie fabuły. Równie często w utworach Akunina pojawiają się odwołania do całych poglądów filozoficznych lub religijnych. Doskonałym tego przykładem jest sytuacja, kiedy to Zurow, nie mogąc nadziwić się pomyślności Fandorina, przytacza historię dawnego znajomego:

W naszym oddziale, kiedy jechaliśmy przez pustynię w Turkiestanie, był pewien porucznik, nazywał się Ulicz. W najgorsze piekło lał i nigdy nic mu się nie stało, tylko zęby szczyrzył. Czy uwierzysz, pod Chiwą na własne oczy widziałem, jak gwardia chana do niego wygarnęła. Ani znaku na ciele! A potem napił się skisłego kumysu – i szlus, poszedł Ulicz do piachu (Akunin, 2014, s. 143).

Historia obdarzonego wyjątkowym szczęściem człowieka, który zostaje pozbawiony życia w wyniku działania fatum, jest jawnym odwołaniem do losu porucznika Wulicza, bohatera rozdziału *Fatalista* z powieści psychologicznej Michaiła Lermontowa *Bohater naszych czasów*. Tu także mężczyzna, któremu los sprzyja, ginie nagle z powodu tragicznego zbiegu okoliczności:

Wulicz nie zważał ani na kule, ani na szable czeczeńskie: [...] rzucił się naprzód, porwał za sobą żołnierzy i do samego końca akcji z całą zimną krwią wymieniał strzały z Czeczeńcami. [...] [Nocą] szedł sam ciemną ulicą; natknął się na niego pijany Kozak [...] i być może, minąłby go nie zauważawszy, gdyby Wulicz nagle się nie zatrzymał i nie powiedział: – Kogo ty, bratku, szukasz? – Ciebie! – odparł Kozak i ciął go szablą (Lermontow, 1972, s. 158, 164).

W prozie detektywistycznej Akunina pojawia się również parodia. Pisarz zdecydowanie bardziej zdaje się jednak preferować jej mniej humorystyczny wariant. Przykłady wahają się od detali (noszony przez głównego bohatera i będący obiektem kpin gorset o pretensjonalnej nazwie „Lord Byron” w krytycznej sytuacji ratuje mu życie) po całe wątki (historia miłości Erasta Fandorina i Elizawieyty von Ewert-Kołokolcewej oparta na losach bohaterów sentymentalnego utworu *Biedna Liza* Nikołaja Karamzina).

Do powyższej kategorii zaliczyć można również samo przesłanie utworu. *Azazel* stanowi bowiem gorzką parodię wypowiedzianego przez księcia Myszkina podniosłego zdania. Jednak o ile w powieści Fiodora Dostojewskiego faktycznie „piękno zbawia świat”, o tyle w utworze Akunina to samo piękno, rozumiane zarówno jako szlachetne pragnienie zbawienia świata, jak i wygląd zewnętrzny jednej z bohaterek, prowadzi do zguby, zabijając zarówno w przenośnym, jak i dosłownym tego słowa znaczeniu.

Należy podkreślić, że autor nie oszczędza przy tym i własnej twórczości. Według Natalii Wołkowej Akunin, opisując w *Kochance śmierci* elitarne kluby samobójców, do pewnego stopnia autoparodiuje swoją monografię *Pisarz i samobójstwo*, w której bada samobójstwo jako wieloaspektowe zjawisko, szczególną uwagę poświęcając zależnościom między odebraniem sobie życia a losami pisarzy (Każmierczak, 2016).

Osobną kategorią przy rozpatrywaniu kryminału historycznego i retro jest stosunek pisarza do historii. W jej ramach analizowane są następujące aspekty: sposób i cel przedstawienia przeszłości, baza faktograficzna, a także odtworzenie realiów polityczno-społeczno-ekonomicznych danej epoki historycznej. Autor podlega tu ocenie nie tylko literackiej, lecz także historycznej. W ocenie krytyków szczególny akcent położony jest bowiem na zgodność z prawdą historyczną.

Gleb Klujko za najważniejszy uznaje pierwszy aspekt. Według niego w kryminale historycznym przedstawiony zostaje prawdziwy bieg wydarzeń historycznych i ich wpływ na losy głównych bohaterów. Tymczasem w kryminale retro te same wydarzenia stanowią wyłącznie tło dla stworzonej przez autora wersji historii. Pisarz wedle swoich preferencji może przedstawić jej alternatywny wariant bądź objaśnić przyczyny danego wydarzenia historycznego w inny, różniący się od ogólnie przyjętego kanonu sposób (Клюйко, 2013).

Niekiedy w swoich utworach Akunin faktycznie proponuje inne wyjaśnienie okoliczności znanych wydarzeń historycznych. Przykładowo w *Powieści historycznej*, czwartej części cyklu „Gatunki”, pisarz przedstawia wersję, zgodnie z którą kluczowe role w Wojnie Ojczyźnianej 1812 roku pełnią nie Napoleon Bonaparte czy Aleksander I, a bohaterowie literaccy: Erast Fandorin i Czarny Sędzia. Analogicznie przyczyną masakry na Chodyncy z 1896 roku w powieści *Koronacja* okazuje się nie fatalna organizacja uroczystości koronacyjnych przez władze, a prowokacja głównego antagonisty – doktora Linda.

Analizując sylwetki głównych bohaterów utworów, a także badając na ile przedstawiona w utworze wersja historii jest zgodna z prawdą, literaturoznawcy z reguły klasyfikują utwory Akunina jako kryminały retro, kwestionując ich wiarygodność historyczną. Historyk Galina Uljanowa w artykule o znamienym tytule *Parodia prawdy. Jak ufandoriniają historię Rosji* zarzuca pisarzowi umyślne zniekształcanie faktów historycznych, za przykład podając rażąco negatywny opis dworu cesarskiego, organów państwowych oraz Cerkwi (Рыжченко, 2010). Identyczne zarzuty, choć z dokładnie przeciwnych powodów, stawia Akuninowi Roman Arbitman. Krytyk twierdzi, że pisarz celowo wprowadza w błąd odbiorcę, a wyidealizowany przez niego w cyklu kryminałów obraz przedrewolucyjnej Rosji nijak się ma do zbiurokratyzowanego i skorumpowanego upadającego cesarstwa, jakim Imperium Rosyjskie faktycznie było na początku XX wieku (Бобкова, 2009).

Przy porównaniach kryminału historycznego i kryminału retro dochodzi również do prób sklasyfikowania obu podgatunków na poziomie przynależności do danego typu literatury. Według Wiktora Miasnikowa kryminał retro jako gatunek literatury skierowanej do masowego odbiorcy charakteryzuje się sensacyjnością. Pogląd ten podziela Marija Czerniak. Według petersburskiej literaturoznawczynie, w przeciwieństwie do autorów kryminałów historycznych, twórcy kryminałów retro opierają się nie na materiałach archiwalnych, a na niepotwierdzonych informacjach, w tym plotkach i anegdotach (Балуева, 2014b).

Ten uproszczony podział nie odzwierciedla jednak realiów, wtlaczając pisarzy w ściśle schematy i odmawiając im możliwości korzystania zarówno ze źródeł archiwalnych, jak i materiałów nienaukowych. Ponadto zbyt pochopne przypisanie kryminałowi historycznemu walorów poznawczych przy jednoczesnym założeniu, że kryminał retro z zasady zniekształca prawdę historyczną, prowadzi do zbędnego wartościowania obu podgatunków na niekorzyść tego ostatniego.

W twórczości Akunina trudno doszukać się elementów jednoznacznie sensacyjnych, to jest sprzecznych z ogólnie przyjętym postrzeganiem postaci i wydarzeń historycznych. Nawet budzącą kontrowersje hipotezę o zamordowaniu generała Skobielewa, którego osobie poświęcono powieść *Śmierć Achillesa*, nie sposób uznać za nowatorskie rozwiązanie w literaturze. Motyw ten z powodzeniem wykorzystał w jednym ze swoich opowiadań już Aleksander Kuprin.

Analizując kryminał retro, krytycy podkreślają rolę czynników komercyjnych w tym stosunkowo lekceważące podejście do prawdy historycznej. Tymczasem wpływ na to mają także inne czynniki, co doskonale ilustruje poniższy łańcuch przyczynowo-skutkowy, obrazujący zależność między podejściem autora do swojej twórczości a efektem końcowym. Akunin postrzega cykl fandorinowski jako projekt literacki, w ramach którego proponuje czytelnikowi postmodernistyczną grę z tekstem, co bezpośrednio łączy się z określeniem kręgu odbiorców. Wykorzystując tzw. podwójne kodowanie, beletrysta dostosowuje swoje utwory do potrzeb określonych grup. Dzięki uzyskanej wielopoziomowości utwory zdobywają uznanie amatorów gatunku kryminalnego, zainteresowanych wyłącznie zagadką i jej rozwiązaniem; miłośników historii, skupiających się wyłącznie na nawiązaniach do prawdziwych wydarzeń i postaci historycznych, a także wielbicieli

literatury klasycznej, poszukujących w lekturze aluzji, cytatów i odwołań do innych utworów. Znaczne poszerzenie kręgu czytelników przy umiejętnym zastosowaniu określonych zabiegów literackich przekłada się na rosnącą popularność utworów literackich, a to z kolei zapewnia wysokie nakłady wydawnicze. Jak pokazuje powyższy przykład, sensacyjność nie jest niezbędnym warunkiem do osiągnięcia sukcesu komercyjnego.

Podsumowanie

Wydawać by się mogło, że powyższa analiza pozwala jednoznacznie i bezspornie sklasyfikować twórczość Borysa Akunina jako kryminał retro. Jednak o ile intertekstualność i charakter parodiowy są cechami charakterystycznymi postmodernizmu, o tyle nie można odnosić ich wyłącznie do tego nurtu. Relacje między tekstami występowały, dlatego uznawanie każdego tekstu intertekstualnego za postmodernistyczny mogłoby prowadzić do nadużyć. Proza detektywistyczna Akunina spełnia warunki, by sklasyfikować i jednocześnie zdeklasyfikować ją zarówno jako kryminał historyczny, jak i kryminał retro. Ten paradoks w obrębie genologii zauważa również rozpatrujący poetykę cyklu o Fandorinie Andriej Ranczin. Petersburski uczony dochodzi do wniosku, że utwory Akunina należą zarówno do literatury poważnej, jak i masowej (Ранчин, 2004).

Badacze współczesnej literatury rosyjskiej stają zatem przed trudnym zadaniem. Uznanie kryminału retro i historycznego za pojęcia synonimiczne pozwala uciąć wszelkie dyskusje w kwestii klasyfikacji. Ponadto rozwiązanie to pozostaje w zgodzie z samą ideą postmodernizmu, zakładającą przekraczanie granic gatunkowych, wzajemne przenikanie się literatury poważnej i masowej, a także nowe podejście do historii. Z drugiej strony znacząco zubaża to podział gatunkowy, zamykając drogę do dalszej analizy różnic w odbiorze obu podgatunków.

W tym kontekście najbardziej adekwatnym rozwiązaniem wydaje się być przede wszystkim odejście od poglądu, że te dwa omawiane pojęcia wzajemnie się wykluczają. Uznanie kryminału retro za należącą do postmodernizmu odmianę kryminału historycznego pozwoliłoby zachować gatunkową różnorodność, jednocześnie nie kategoryzując go jednoznacznie jako przynależnego do literatury niskiej jakości.

Biorąc pod uwagę brak definicji regulującej oraz jednolitej klasyfikacji, należy stwierdzić, że schematyczne i niebudzące żadnych zastrzeżeń przyporządkowanie prozy detektywistycznej Borysa Akunina do jednego podgatunku jest niemożliwe. Pewnym jest jedynie to, że pisarz, tworząc cykl detektywistyczny poświęcony inteligentowi łączącemu w sobie najlepsze cechy Wschodu i Zachodu, wypełnił znaczną lukę, zapewniając sobie miejsce w historii literatury rosyjskiej.

Literatura

Akunin, B., 2014. *Azazel*, Warszawa, Świat Książki.

Domogała, A., 2008. Rosyjska powieść kryminalna XX-XXI wieku. (Wokół przemian gatunkowych), *Rusycystyczne Studia Literaturoznawcze*, 20, 71–83.

Kaźmierczak, M., 2016. Tekst, paratekst, przesunięcia interpretacyjne w polskich wydaniach „Przygód Fandorina” (Część 2: Parateksty werbalne). *Przegląd Rusycystyczny*, 2, 66–94.

Lermontow, M., 1972. *Bohater naszych czasów*, Warszawa, Państwowy Instytut Wydawniczy.

Бобкова, Н.Г., 2009. Функции „двойного кодирования” в детективах Б. Акунина о Фандорине и Пелагии. *Мир науки, культуры, образования*, 5, 62–66.

- Валуева, Н.Н., 2014. Historical mystery: исторический детектив и/или ретро-детектив. *Наукові записки національного педагогічного університету ім. Г.С. Сковороди. Літературознавство*, 2, 27–36.
- Валуева, Н.Н., 2014. Русский ретродетектив vs Historical mystery (сравнительно-сопоставительная характеристика русского и зарубежного исторического детектива). *Наукові записки національного педагогічного університету ім. Г.С. Сковороди. Літературознавство*, 2, 123–133.
- Десятов, В.В., 2004. *Русские постмодернисты и В.В. Набоков: Интертекстуальные связи*, Барнаул.
- Калганова, В.Е., Михайлов, Э.Л., 2014. Интертекстуальность как текстообразующий механизм романа Бориса Акунина „Азazelь”. *Пушкинские чтения*, 19, 119–127.
- Колядич, Т.М., (red.), 2005. *Русская проза конца XX века*, Москва, Академия.
- Клюйко, Г., 2013. Ретро-детектив как постмодернистский исторический жанр. *Science and Education a New Dimension: Philology*, 11, 124–127.
- Надозирная, Т.В., 2012. Специфика функционирования интертекста в романе Б. Акунина „Азazelь”. *Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна*, 1014, 257–261.
- Потанина, Н., 2004. Диккенсовский код „фандоринского проекта”. *Вопросы литературы*, 1, 41–48.
- Ранчин, А., 2004. Романы Б. Акунина и классическая традиция: Повествование в четырех главах с предуведомлением, нелирическим отступлением и эпилогом. *Новое литературное обозрение*, 3, 166–180.
- Рыжченко, О.С., 2010. Леонид Юзефович и Борис Акунин: Исторический детектив или ретро-детектив?. *Наукові записки Харківського НПУ. Літературознавство*, 3, 133–139.
- Щедринa, Н.М., 2014. Время «промежутка» (Ю. Тынянов) в современном историческом романе. [w:] П.Е. Спиваковский (red.), *Русская литература XX–XXI веков как единый процесс (проблемы теории и методологии изучения): Материалы IV Международной научной конференции*, Москва, Издательство Московского государственного университета, s. 225–229.
- Черняк, М.А., 2007. *Массовая литература XX века*, Москва, Флинта.

Źródła internetowe

- Łubieński, S., 2006. „Szesnaście typów” – Boris Akunin opowiada Stanisławowi Łubieńskiemu o warszawskich złodziejach oraz o tym, czemu uważa się za postmodernistę, *Lampa*, 1 (22) [online], <http://ksiazki.onet.pl/adwokat-diabla/l1c58> [dostęp: 22.12.2016]
- Мясников, В., 2002. *Историческая беллетристика: спрос и предложение* [online], http://magazines.russ.ru/novy_i_mi/2002/4/mias.html [dostęp: 22.12.2016]
- Руденко, К.В., 2013. *Интертекст в прозе Б. Акунина: аспекты перевода на английский язык*, Пятигорск, Пятигорский государственный лингвистический университет [online], <http://pglu.ru/upload/iblock/876/p70015.pdf> [dostęp: 22.12.2016]

Krótká notka o autorze: *Studentka studiów magisterskich na kierunku filologia rosyjska. Pracę dyplomową realizuje w Katedrze Rosjoznawstwa, Literatury i Kultury Rosyjskiej.*